

VOJISLAV LUBARDA

ŽIVE LEGENDE

Poveljnik vojske
Vojislav Lubarda
11-11-67

LJUBO VUČKOVIĆ rođen je 1915. godine u selu Prekornica, kraj Cetinja. Poslije šest razreda gimnazije završio je vojnu akademiju i početak rata dočekao kao mlad oficir u Mostaru. U oslobodilačku borbu stupio je od prvog dana ustanka u Crnoj Gori, 13. jula 1941. godine. Vršio je razne odgovorne dužnosti, od komandanta bataljona do načelnika Štaba Druge armije, na kraju rata. Istakao se ne samo velikom hrabrošću i snalažljivošću već i sposobnostima u komandovanju. Poznat je kao izvanredno darovit partizanski komandant. Posebno se istakao kao komandant bataljona Četvrte crnogorske proleterske brigade jula mjeseca 1942. godine u borbama za Kupres, kad se sa borcima poslije juhačke bitke probio kroz sredinu utvrđenog grada. Poznate su, takođe, odvažne akcije Vučkovićeve Druge dalmatinske brigade prilikom prelaza Neretve, u Četvrtoj

*neprijateljskoj ofanzivi, i borbi na Gornjim
i Donjim Barama, iznad Sutjeske.*

Poslije oslobođenja zemlje narodni heroj Ljubo Vučković, sada general-pukovnik JA, obavlja najodgovornije dužnosti u Jugoslovenskoj armiji.

RAT SE MOŽE DOBITI ILI IZGUBITI

Kao mlad oficir, potporučnik, došao sam 1935. godine na službu u Mostar. Nešto kasnije, za vrijeme žučnih diskusija o anšlusu i o tome jesu li Austrijanci i Nijemci jedan narod, čuo sam prvi put i za Lenjinovu definiciju nacije — naravno ne od oficira, već od jednog vojnika, komuniste, koji se u to vrijeme nalazio u našem puku, na odsluženju svog kadrovskog roka. Zvao se Vaso Prlja. Znao sam ga od ranije, jer je bio iz mog kraja. Našli smo se i sprijateljili inače dok sam ja bio u vojnoj akademiji, a on u to vrijeme studirao šumarstvo.

Prlja je u puk došao takoreći pravo sa robije — da služi pun rok, bez obzira na to što je kao »đak« imao pravo na školu rezervnih oficira. Ali komunistima tada nisu dozvoljavali da postanu rezervni oficiri. Od Prlje su i drugi mlađi oficiri prvi put čuli o Lenjinovoj definiciji nacije — naravno i ne znajući da je to Lenjinova definicija. Vaso je bez rezerve tumačio pogrešnost stavova i zabluda onih koji su pravdali Hitlerovu »dinamičnu spoljnu politiku«.

Pomagao sam mu, koliko sam mogao, da s manje zlopaćenja odsluži svoj rok. Posle kraće obuke došao je za pisara u četu, a nešto kasnije i u štab bataljona, zbog čega sam, kad se otkrilo da je komunist, pozvan na odgovornost.

Ali i pored našeg dugogodišnjeg poznanstva Prlja u početku nije smio da mi, kao oficiru, povjerava pojedinstvo o svojoj političkoj aktivnosti među vojnicima. Pa, ipak, nagovijestio mi je da vrlo intenzivno radi na sprovođenju političke linije Komunističke partije. (Prlja je 1935. godine bio osuđen na tri godine robije).

U vrijeme anšlusa dobio sam i prvi partijski letak. Ne sjećam se više ko mi ga je dao, ali neposredno zatim našlo se nekoliko letaka po krugu i vojničkim sobama. U kasarni je nastala čitava panika i histerična trka da se pro-nade ko je od vojnika unio te letke. Ali to se nikada nije saznao i istraga je ostala bez rezultata.

Što se rat više približavao, to se i u puku sve više osjećao uticaj komunista i Komunističke partije. Među oficirima sve su se češće javljale nekada anatemisane političke diskusije i sve su češće osvanjivali leci u vojničkim sobama i kasarnskom krugu.

Neposredni organizator i rukovodilac te aktivnosti u puku bio je narednik pukovske muzike Bora Avdalović. Nisam sasvim siguran da li je Bora bio član ili kandidat za člana Partije, ali znam da je imao oformljenu grupu sa kojom je radio među podoficirskim kadrom. Na njihove sastanke dolazili su još i jedan vazduhoplovni i jedan artiljerijski podoficir iz jedinica takođe lociranih u Mostaru. Od druga Bore sam dobio i knjigu Ostrovskog »Kako se kalio čelik«. Taj agilni i spretni komunista održavao je sastanke sa svojom grupom obično u dane kada sam ja bio dežurni oficir puka.

Grupa podoficira sa narednikom Avdalovićem na čelu radila je neumorno.

Tada sam i sam počeo razmišljati o blizini ne samo rata, već i o neminovnosti jednog drugog raspleta — revolucije koja će uništiti buržoasko društvo i sa lica zemlje zbrisati sve nepravde i nejednakosti. Kao kroz maglu nazirao sam neke konture i dočaravao u mašti sliku socijalističke revolucije sa obaveznim rekvizitimima iz pročitanih knjiga: crvene zastave, barikade, odredi radnika i seljaka, nezadrživi juriši protiv »belih« — nešto kao u Rusiji 1917. godine. Stalno me kopkalo pitanje kako bih u tim momentima »na ovu stranu barikada« preveo što više vojske i okrenuo njeno oružje protiv gospode. O tom sam čak i diskutovao sa nekim članovima Partije koji su takođe smatrali da će se kod nas revolucija razvijati kao i u Sovjetskom Savezu. Buđenje ovakve orientacije kod jednog dijela oficira, njihovom progresivnom političkom usmjeravanju i postepenom privlačenju na pozicije radničkog pokreta — veoma su doprinijeli rezervisti koji su u posljednje vrijeme u sve većem broju pristizali u puk.

Među novoprdošlim vojnicima bilo je mnogo naprednih i organizovanih radnika. Komunista je bilo i među rezervnim oficirima, koji su stizali iz raznih krajeva.

Do odlučujuće diferencijacije među oficirima došlo je neposredno pred rat sa Nijemcima. Jedni su bili za to da se ostane u kasarnama i Nijemci sačekaju uz »propisnu lojalnost«. Ti ljudi su kasnije bili otvoreni izdajnici. Sjećam se, na primjer, kapetana Srećka Noliša i Srećka Darera koji su se od prvog dana stavili u službu okupatora, prišavši ustašama. Darer je bio oženjen Njemicom koja nije znala ni naš jezik. To izgleda kao nevažna pojedinost, ali se na ovom primjeru i odnosu tadašnjeg ministarstva vojske i mornarice prema tom izdajniku, može prosvudjivati i o povezanosti takvih ljudi sa najvišim vojnim vrhovima kraljevske vojske. Naime, Dareru je ministarstvo odobrilo ženidbu sa strankinjom, sa Njemicom, a da inače nijednom jugoslovenskom oficiru nije dozvoljalo da se oženi sa nekom siromašnom radnicom ili službenicom. To je činjeno na taj način što bi oficir koji uputi ministarstvu molbu da mu se odobri ženidba sa određenom osobom morao uz molbu priložiti i potvrdu da je u banci položio kauciju koja je za poručnike iznosila 80, a za kapetane 50 hiljada dinara. Na taj način je ministarstvo vojske i mornarice bilo regulisalo da se oficiri žene samo iz »viših krugova«, kako su jedino i mogli, u vidu miraza, obezbijediti kauciju koja je za ondašnje prilike predstavljala ogromnu, nedostiznu svotu za svakog ko je živio od svoje plate. Dakle, po nazorima ministarstva bilo je nepoželjno i opasno vezivati oficire za šire narodne i proleterske slojeve, ali ne i za državljanе stranih i očevidno neprijateljskih zemalja.

Manifestacije oko 27. marta uzdrmale su političke snage puka, ali sve je, ipak, još bilo pritajeno u muklom očekivanju konačnog raspleta.

Naredba za pokret došla je četvrtog aprila, a već petog aprila puk je stigao u Gornje Polje, kod Nikшићa. Sutradan izjutra grozničavo smo hvatali vijesti Radio Beograda (sve dok stanica nije srušena). Tako smo i čuli da je Beograd bombardovan i da je počeo rat. Puk je imao zadatku da što prije izbije na albansku granicu i da u sastavu Zetske divizije nastupa prema Skadru.

Sestog aprila, uveče, izvršili smo pokret prema Danilovgradu i u njegovu blizinu stigli izjutra. Smjestili smo se u školi i po nekim razbacanim seoskim kućama. Tu smo doživjeli i prvo bombardovanje iz vazduha. Ja ga, doduše, nisam ni vidio, ni osjetio, jer sam ga premoren od usiljenog marša — prespavao.

Tog drugog dana rata, sedmog aprila uveče, nastavili smo marš i preko već bombardovane i skoro puste Podgorice stigli u Tuzi. Izjutra su naišli italijanski avioni, ali nas začudo nisu bombardovali. Producili smo i ubrzo došli na albansku granicu.

Naši graničari su već bili zauzeli karaule na suprotnoj strani. Na njima su se još bijelili natpisi, amblemi i fašističke parole na italijanskom jeziku. Ušli smo u sastav Zetske divizije čiji se 38. puk već uveliko borio sa Italijanima na pravcu Tuzi—Skadar, kod Han Hotija. Već su bili razbili jedan italijanski bataljon i mi smo uz put sretali zarobljene italijanske vojnike koje su naši sprovodili za Podgoricu i dalje za Nikšić. To je podiglo borbeni moral vojnika u puku.

Dalje napredovanje nije, međutim, išlo glatko. Najteže nam je bilo što je čitav pojas duž granice bio posut protivpješadijskim minama i vojnici su mogli nastupati samo tako što je svaki gazio u stopu svog prethodnika. Tako smo sporo i veoma riskantno savlađivali minske prepreke. Iznenada usred minskog polja naletjeli su avioni i kad su se vojnici raštrkali po okolnim žbunovima došlo je do eksplozija i ranjavanja.

Tako smo stekli prvo ratno iskustvo.

Puk je, međutim, određen u divizijsku rezervu. Naredna dva-tri dana protekla su u mirovanju i slušanju oprečnih vijesti. Nakon jednog razgovora sa komandanom puka on mi reče:

— Kad si već tu, hteo sam da te nešto pitam. Baš danas dobih akt od mostarskog načelnstva. Sam načelnik me obaveštava da u puku ima nekoliko komunista, nabraja ih poimenično i skreće mi pažnju na »sve što komunisti mogu uraditi u puku«. Šta ti, Vučoviću, misliš: hoće li nas komunisti izdati?

Citatajući ranije neke partijske proglose, pojedine riječi su mi se toliko bile urezale u svijest da mi je i odgovor bio u tom stilu.

— Siguran sam — rekoh — da će komunisti biti najbolji borce i da će se, šta više, staviti na čelo borbe za odbranu domovine i njene nezavisnosti.

— Odkud znaš? — začudio se komandant.

— Znam za direktivu Komunističke partije svim komunistima da se javljaju u vojsku kao dobrovoljci, da podižu borbeni duh u narodu i da prednjače svojim primjerom u borbi protiv neprijatelja. I znajte, gospodine pukovniče, oni se odlično drže.

— Verujem ti — prekide me komandant, cijepajući pred mnom u paramparčad denuncijantski akt mostarskog načelnika.

Koliko se sjećam u aktu je na prvom mjestu bio ponut i dr Mujić, član Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. On mi je baš i govorio o direktivi Partije za javljanje komunista u dobrovoljce. Kada sam mu prenio moj razgovor s komandantom puka nije skrивao srdžbu na policiju kojoj je i dalje, u posljednjim, sudbonosnim, danima zemlje glavna briga ostala proganjanje komunista.

— Vidiš — rekao mi je dr Mujić — na frontu bi čovjek prije mogao poginuti od domaće bande nego od neprijatelja!

Ubrzo se obistinilo da je i u našoj diviziji, među najvišim oficirima, bilo izdajnika. Negdje desetog aprila dobili smo naređenje da puk podje u borbu. Ali na opšte čuđenje to je naređenje došlo radijem, bez ikakve šifre, kao da su iz štaba divizije otvoreno poručivali Italijanima:

— Čekajte ih, tuda će proći!

Italijani su to, razumije se, iskoristili.

Pustili su nas prvo da prođemo jedno šest do osam kilometara, a onda su se iz nekih selâ i šumaraka najednom pojavili njihovi tenkovi.

U puku nije bilo nikakvih protivtenkovskih oruđa. Vojnici su tako, prema tenkovima bili goloruki. Gledao sam ih kako iz pušaka i mitraljeza tuku po oklopima i kada se uvjere da im ne mogu ništa, počnu da bježe po onoj ravnici.

Italijani su ih bez muke — kosili.

U toku samo jednog jedinog dana izgubili smo tako gotovo dva bataljona. Komandant jednog bataljona je za-

robljen, a drugog ranjen. Sinulo mi je tada kroz glavu da je načelnik divizijskog štaba namjerno sinoć preko radiostanice slao otvoreno naređenje za napad — da bi istovremeno o tome obavijestio i Italijane koji su nam postavili klopku i razbili puk. Nešto kasnije načelnik štaba Zetske divizije pukovnik Peterlin je to i potvrdio — izvijisio je bijelu zastavu i otišao Italijanima.

U tim najtežim momentima, kada je puk bio gotovo u rasulu, pozvao me opet komandant puka, stari pukovnik Gajić. Stajao je na jednoj uzvišici. Suze su mu isle dok je, van sebe od ogorčenja, psujući, govorio o štabu divizije.

— Sta da radim kad prvog dana borbe izgubih puk!?

Meci su još uvijek fijukali i kako smo bili na uzvišici, a meni je to bio prvi dan borbe i nisam mogao a da se na svaki fijuk ne trgnem, čuh pukovnika kako me hrabri:

— De, de, gore glavu! Ono što čuješ ne pogađa.

Naredio mi je da sa četom zaustavim neprijatelja dok se bataljon koji je ostao u rezervi ne razvije za borbu. Istovremeno je pridatoj bateriji topova 76 mm naredio da dođe u streljački stroj i odbije napad tenkova. Začudo, to je bateriji i pošlo za rukom, iako nije imala nijedno pancirno zrno.

Komandir baterije je u toku borbe ranjen, ali je ipak uspio da dođe i raportira komandantu puka, Gajiću:

— Izvršio sam zadatak, gospodine pukovniče.

Stari ratnik je po tradicionalnom običaju odgovorio:

— Sretne ti rane, junače!

Ostatak puka povukao se na potok Pronisat, gdje smo se zadržali do 14. aprila. Tada nam je stigao glas o »primirju«.

Oficiri su odmah napustili svoje jedinice i prosto se grabili oko konja i prevoznih sredstava, tako da su vojnici bili jednostavno prepušteni sami sebi i u velikim grupama se preko Tuzi i Podgorice povlačili za Nikšić, a odatle u Hercegovinu, svojim kućama.

— Ko misli da će mu oružje trebati i dalje za borbu, nek ga ponese sobom. Ko ne misli — pušku, puškomitrailjez i ostalo što ima od oružja i opreme — neka baci u Moraču — naredio sam svojoj četi, pošto smo stigli do Podgorice.

Jedan dio boraca zadržao je puške, a neki su ih bacili. Ja sam natovario dvije radiostanice na konja i poslao ih po jednom vojniku za Rijeku Crnojevića. Racunao sam da će nam radiostanice kasnije koristiti. Ali ni danas ne znam šta je bilo s tim vojnikom i onim radiostanicama, nikada nisu stigli u Rijeku.

Moji vojnici, Hercegovci, zamoliše me da ih povedem do željezničke stanice u Nikšiću, kako bi uhvatili voz prije dolaska Italijana i otišli u svoje krajeve. Bilo mi je teško da ih napustim (a inače nisam imao nikakve druge potrebe da idem u Nikšić).

Šli smo negdje putem, negdje bez puta i zanoćili prvu noć kraj Danilovgrada, a sutradan smo produžili prema Nikšiću. Uz put, između Danilovgrada i Nikšića, stizali su nas i prestizali automobili sa oznakom dvora. Jedan se nenadno zaustavi, vrata se otvorile i čuh poziv:

— Vučkoviću, izvoli, ako hoćeš sa mnom?

Pogledao sam: unutra je bio pukovnik Vlajko Jevtić, koga sam znao kao starješinu iz vojne akademije.

Zapodjenuli smo razgovor.

— Gospodine pukovniče — upitao sam — šta treba sada raditi, bez obzira što je potpisana kapitulacija?

Jevtić me začuđeno pogleda:

— E, moram ti reći da si neki čudak. Da li si lud? Pa valjda znaš toliko da se rat može ili dobiti ili izgubiti. U konkretnom slučaju mi smo ga izgubili. Prema tome, nema ništa više da se radi.

— Znači — upitah — idete da se javite okupatoru, u zarobljeništvo?

— Pa, otprilike, tako. Idem preko Nikšića za Dubrovnik. Čuo sam da se tamo nalazi komandant neke italijanske divizije ili brigade moga ranga i moga čina. Idem prvo kod njega da mu predam pištolj uz revers, s tim da mi ga vrati kad se rat završi. Želim dozvolu da sa ovim kolima odem do Beograda. Kada dođem u Beograd ja viću se Nemcima, predaću im auto pa neka od mene rade šta hoće.

— A što ste — rekoh — dolazili ovamo?

— Pa, imao sam posla. Kralja smo dopratili do Nikšića, on je odleteo. Mi nismo mogli stati u avion. Otišli smo u Manastir Ostrog i tamo sačekali kapitulaciju.

— Ne slažem se sa vama, gospodine pukovniče. Molim vas zaustavite auto.

— Ti si uvek bio neki čudan čovek, iako si bio dobar pitomac. Ali šta mogu, idi svojim putem! — reče pukovnik Jevtić, iznenaden mojim držanjem.

Sjeo sam na jedan kamen kraj puta i sačekao četu, ljut i uvrijeden.

U blizini Nikšića, pretpostavljajući da će nas Italijani brzo stići, 20—30 metara iznad Carevog mosta, stavio sam pištolj pod jedan kamen. U Nikšić smo ušli 19. aprila, u noći. Četu sam doveo do stanice, pozdravili smo se i sutradan u zoru, pošao sam nazad. Na Carevom mostu su, međutim, već bili Italijani. Uhapsili su me i pod stražom ponovo sproveli u Nikšić, u žandarmerijsku kasarnu.

Bio je to — zatvor.

Jedan stariji čovjek, Srbijanac, dugo je govorio o logoru i zarobljeništvu. U prvom svjetskom ratu bio je zarobljen i znao je šta nas čeka.

— Pokušaću bekstvo — reče — jer mi se ne ide u zarobljeništvo.

Razmišljao sam i sam o tome kako da se izvučem iz zatvora. Stvarao sam razne planove. Trećeg dana uveče otisao sam i pozdravio se sa drugovima.

— Večeras ču pokušati da bježim — rekoh im.

Izišao sam u dvorište. Bilo je negdje oko 19 sati. Sa nelagodnošću sam osmotrio dosta visok zid. Planirao sam bio da uz zid prislonim neko drvo ili sanduk i tako ga preskočim. (Stražari su stajali samo na uglovima i na glavnom ulazu).

Dok sam nervozno šetao dvorištem i osmatrao, prišao mi je jedan žandarmerijski narednik. Žandarmi su imali pravo ulaska i izlaska u kasarnu, jer ih je njihov komandir stavio Italijanima na raspoloženje.

Narednik me pogleda i reče:

— Sto ne idete spavati, gospodine poručniče?

— Ne spava mi se — rekoh — a i ne mislim da spavam večeras.

— Šta vam je?

Učini mi se da nije loš čovjek.

— Slušajte — kažem — hoću da bježim.

Narednik se trže, približi mi se i reče:

— A što mi to niste ranije rekli?

Nasmijah se, u nedoumici:

— I ovako sam dosta rano rekao. Mogli biste mi pomoći, ako hoćete, a ako nećete — ja ću se nekako i sam snaći.

Nikad ga dotle vidio nisam, niti znam ni danas ko je to bio, ali sam mislio da je patriota.

— A kako da vam pomognem? — upita kolebajući se.

— Lako. Skinite šinjel, a ja ću svoj, oficirski skinuti i obući vaš. Vi ćete me, bez šinjela, otpratiti do ulice, a dalje ću se sam snalaziti.

Čovjek pristade bez mnogo razmišljanja.

— Kuda? — upita oficir na kapiji.

— Da kupimo cigarete — rekoh poluitalijanski.

Stražar nas pogleda i reče:

— Via, via!

Tako sam opet bio na slobodi.

Znao sam, medutim, da neću stići daleko, ako se ne oslobodim uniforme. Počeo sam da obilazim kuće, ali bez uspjeha. Primio me je tek treći domaćin. Poslije večere rekoh mu jasno:

— Neću izaći dok mi ne nadete odijelo.

— Već sam mislio o tome — odgovori — daću vam moje staro odijelo.

Nije mi smetalo što je domaćin bio mnogo viši i krupniji od mene. Ali sad se javio novi problem. Nisam imao nikakvih isprava, a Italijani su držali stražu na izlazu iz grada. Polako sam se približavao mostu osmatrajući neće li nešto iskrasnuti, kad najde neki starac koji je pošao sa motikom i ašovom da radi u bašti sa druge strane mosta.

— Da ti pomognem? — rekoh zaustavljujući ga — daj mi tu motiku!

Stari se trže, pogleda me, a onda, smješkajući se, reče:

— Pa, dobro, evo ti je.

Stražari su nas zaustavili, ali ja im motikom pokazah da idemo u njivu.

Poslije je sve bilo lako. Našao sam pištolj pod kamnom i stavio ga u džep.

Bio sam odmah drugi čovjek, spremam da se više ne razdvajam od oružja.

SVADBA

Taj neobični i nemili slučaj desio se 13. jula, prvog dana ustanka, u prvoj našoj bici. Dva brata vjenčali su se istog časa, a jedan je poginuo a da nije ni poljubio svoju nevjestu. Dogodilo se to u porodici starog Iva Banovića, koji je kao kolonista živio u Vojvodini, u Bačkoj Topoli. Imao je ženu, dva sina i kćerku. Jedan mu je bio službenik, već postariji, a drugi je tek primljen u službu. Ovaj mlađi sin se zvao Pero. Bio je član Partije od 1937. i pripremao se da podje u Španiju, ali mu to nije pošlo za rukom i tako je ostao kod svog oca u Bačkoj Topoli. Kada su, poslije apriliškog sloma Jugoslavije, Horthyevi fašisti došli u Vojvodinu, koloniste su ili pobili ili protjerali.

Porodica Banovića je protjerana u rodni kraj.

Smjestili su se u selu Prekornici, u cetinjskom srezu. Mlađi sin, Pero, imao je vjerenicu, jednu Ličanku. Zvala se Anka i takode je bila čerka nekog koloniste koji je živio u Bačkoj Topoli. Bježeći ispred fašista Pero je i nju poveo. Tako je u naše selo došla cijela porodica: otac, majka, čerka, dva sina i jedna vjerenica. Kad su stigli, Pero je htio odmah da se ženi. Međutim, po običajima koji su ovdje tada vladali, bilo je nezgodno da se mlađi sin ženi prije starijeg. Zbog toga je u porodici odlučeno da i stariji sin Dušan nađe djevojku, pa da se braća ožene u isto vrijeme. Proteklo je otprilike mjesec-dva dok je Dušan našao djevojku, u porodici Martinovića, u selu Bajice, kraj Cetinja.

Svadba je ugovorena sa djevojčinim ocem, Perom Martinovićem, za nedjelju — 13. jula 1941. godine. Svečanost se, sa svim običajima, pripremala i na jednoj i na drugoj strani.

Dva dana prije dogovorene svadbe stigla je direktiva Partije da u nedjelju, 13. jula treba dići — ustanak. Tako se dan vjenčanja braće Banović i ustanak podudario u isti dan.

Braća su odlučila da u noći između 12. i 13. jula posalju u Bajice dva bliska rođaka, koji bi odmah, bez svatova, poveli djevojku.

Tako je i bilo. »Izaslanici« su pošli u toku noći. U djevojčinoj kući su našli već pristigle rođake i prijatelje,

jer je bio običaj da se dođe dan prije svadbe. Pekla su se peciva, kuvalo, pripremalo, jer su ljudi očekivali da svatovi iz Prekornice rano dođu. Svi su se začudili kad su stigla samo ona dvojica, a još više kad su čuli njihovu poruku.

— Moramo je povesti — rekli su ocu. — Ne pitaj zašto, čućeš sutra.

— Pa recite — navalio je otac, začuđeno, u nedoumici.

— Ne pitaj — govorili su uporno »izaslanici«. — Svatovi sada ne mogu doći.

Stari je okupio svoje rođake, posavjetovali su se i odlučili da ipak dadu djevojku. Tako je mlada pošla sa »izaslanicima« i u zoru stigla u selo. Braća su pošla na vjenčanje, a ostali seljani u — borbu.

— Idemo da obavimo običaj i odmah ćemo i mi doći — rekla su braća veselo.

Tu našu prvu akciju zamislili smo na pola puta između Cetinja i Budve. Na nesreću zasjeda nije blagovremeno postavljena, a neki su uz to počeli pucati i prije nego što je trebalo, pa se čitav odred (koji je toga dana brojao preko 40 ljudi) našao u nezgodnom položaju.

I baš u jeku borbe, sa vjenčanja su stigla braća Banovići. Poslije vjenčanja nisu ni ulazili u kuću. Uzeli su samo puške i na — položaj. U trenutku kad su braća stigli borba je bila najžešća, predstavljala je u izvjesnom smislu prekretnicu, jer su Italijani pokušavali da nas zabiđu sa desnog krila. Tog trenutka mlađi Pero mi doviknu:

— Eto, druže Ljubo, danas sam se vjenčao i sa drugaricom i sa borbom. Bila mi je, kao što vidiš, preča borba nego drugarica. Ostavio sam je kod kuće, za nju će biti vremena, a borba ne može da čeka.

Malo zatim odredio sam ga kao vođu grupe da odbiju Italijane koji su nam već počeli podilaziti. Pošla su trojica. Još dok su izlazili na položaj, jedan od prvih metaka koje su Italijani na njih opalili, pogodio je Pera u glavu. Ostao je na mjestu mrtav. Nismo uspjeli ni da ga izvučemo.

Stariji brat, Dušan, htio je obhrvan bolom, da makar i po cijenu svog života izvuče mrtvog brata.

— Ako je jedan poginuo, ne treba i drugi da gine — rekao sam i tako ga spasio.

Italijani su odnijeli mrtvo tijelo druga Pere Banovića i sahranili ga na cetinjskom groblju zajedno s jednim svojim pukovnikom i šest vojnika. Tek poslije rata su njegove kosti prenesene i sahranjene u selu.

Stariji brat se nešto kasnije vratio kući — s obzirom na direktivu koja je nalagala da se vrate svojim kućama svi oni koji nisu kompromitovani i da se legalizuju, s tim da će naknadno, kada zatreba, biti pozvani u borbu. Za nekoliko dana, međutim, došli su Italijani u selo, pokupili mnogo ljudi i odveli ih u logor — među njima i Dušana Banovića. U logoru je bio do 1943. godine, kada je ponovo stupio u partizane i kao komandant bataljona poginuo na sremskom frontu 1944. godine.

Stari Ivo, koji je bio neobično dobar čovjek i naš odbornik, umro je poslije rata. S njim sam razgovarao neposredno poslije Perove pogibije. Rekao mi je tada:

— A šta si ti mislio? Pa borba ne može bez žrtava! Ako mislite da pobijedite, mora biti i mrtvih.

PLIME I OSEKE

Ustanak u Crnoj Gori imao je, kao malo gdje, svoje plime i oseke. Poslije prvih, velikih pobjeda, kad su i male partizanske grupice zarobljavale čitave bataljone, i kad je izgledalo da će brzo kucnuti sloboda, došlo je zbog pogrešnog vođenja ustanka do naglog jenjavanja borbi i izvjesnog kolebanja. No, požar je ponovo buknuo i izgledalo je da nas više ništa ne može zaustaviti. Oslobodjena je gotovo cijela Crna Gora, izuzev nekoliko većih građova. Kasnije, krajem godine, došlo je opet do zastoja ne samo u vođenju operacija nego i do osjetnog opadanja našeg uticaja. Vještrom propagandom, a dobrim dijelom i zbog gladi, Italijani i četnici uspjeli su da pokolebaju neke borce, došlo je do osipanja u našim odredima i bataljonima i kola su, na izgled, krenula nizbrdo.

Tako su stigli i dani našeg prvog povlačenja iz Crne Gore.

Desilo se to u proljeće 1942. godine. U to vrijeme bio sam komandant bataljona »13. jul«, smještenog u trouglu Cetinje—Budva—Rijeka Crnojevića. O tim danima svjedoči čudna i zaista nemila pogibija partizana — udarnika Petra Vučkovića. Bio je to hrabar borac, udarnik, ali se tih aprilske dana počeo ponašati zagonetno — povukao se u sebe, postao je čutljiv i smrknut. Jednog jutra su ga našli mrtvog: ustrijelio je sam sebe u času dok se nalazio na dužnosti. Poslije smo doznali da mu je porodica gladovala, a da, vjerovatno, ni sam nije jeo ništā u toku nekoliko posljednjih dana. Svoju je nevolju krio koliko je mogao, a onda je sam sebi presudio.

Ni drugi borci nisu, međutim, živjeli mnogo ugodnije — u to vrijeme hranili smo se onim šta je ko mogao donijeti od kuće. A od kuća se većinom nije imalo šta donositi, ni odakle kupiti, pa se tako morao stezati kaiš i preko moguće mjere. Na drugoj strani Italijani su izdǎšno, iz svojih magacina, davali sledovanje četničkim potrodičama, ne samo brašna i soli, nego makarona i konzerve, da se zaista bilo teško oplirati tom izazovu, naročito ako su borci imali sitnu djecu.

Zato, a i zbog pritiska neprijatelja, morali smo da krenemo na drugu stranu. Naredba za pokret došla je 12. aprila. Borci su otišli kućama, da se pozdrave, pa sam to i sam učinio. Majka me dočekala sa suzama, čemu sam se i nadao (jer smo prvi put odlazili daleko od svojih kuća), ali me obradovao, zato, djed — starina od nekih osamdeset godina.

— Idi, sinko moj — reče mi na rastanku — i neka te sreća prati. Dobro se tucite sa okupatorom, a naročito sa ovim našim špijunima i izdajicama. Za nas ne brini. Mi ćemo se nekako snaći. Ako nas zatvore, vi ćete nas oslobođiti. Ako nas poubijaju, sigurno ćete nas trostruko osvetiti. A ako kuću zapale, vi ćete još ljepše izgraditi.

Starina je, osjećao sam, žalio što i sam ne može poći. Sjetio se, valjda, dana kad je i on išao u rat i u njegovim očima naslutih radost što ga ima ko zamijeniti.

— Srećno! Budite junaci! Želim da vas vidim kad se vratite kao pobjednici — doviknu. (Uzgred rečeno starac je dočekao oslobođenje. Umro je 1946. godine).

Slične riječi uputio mi je i otac, kad sam ga nešto kasnije sreo zajedno sa malim bratom.

Pohod iz rodnih sela, u kojima smo poznavali svaku kuću i svako čeljade, bio je mucan — pratili su nas suze i vidljiv strah od četnika.

Zajedno sa nama kretali su se i neki drugi bataljoni. U tom grupisavanju, poslije nekoliko dana, stigli smo do Kobiljeg Dola, na položaje prema Nikšiću i Čevu.

Od 17. aprila, pa sve do 17. jula, kada je Vrnovni štab donio odluku o formiranju Četvrte crnogorske brigade, bataljon je danonoćno vodio teške odbrambene borbe, povlačio se i maršovao, što je negativno djelovalo na moral jednog dijela naših boraca. Jednog dana, na sastanku partijske čelije, imao sam šta i da čujem. Zamjenik političkog komesara bataljona, Ilija Lubarda, reče:

— Ti se, izgleda, stidiš onog što si naučio i što kao oficir moraš znati. Kad obilaziš čete ne zahtjevaš da ti komandir raportira i da se četa postroji.

Stvarno: do tada sam to izbjegavao, jer sam se platio da mi drugovi ne zamjere ako budem previše insistirao na vojničkoj disciplini.

U selu Riječane, nedaleko od Vilusa, održan je pred veće 20. maja zbor svih partizanskih jedinica koje su se našle u okolini. Govorio je Sava Kovačević.

— Biće još velikih borbi — rekao je svojim snažnim glasom — biće dugih i teških marševa, pa i gladi, i oni koji nisu spremni da sve to muški, komunistički i partizanski izdrže, slobodno se mogu vratiti na svoj teren, u svoja sela, i neka тамо zajedno sa našim pozadincima produže borbu.

Ubrzno poslije zbora pozvao me je Sava Kovačević:

— Odmah nakon pada mraka podi sa bataljom prema Velimlju, raščisti put i omogući glavnini nesmetan prolazak.

— Druže komandante, nemam ja više bataljona. To je samo jedna dobra četa, kad se sve iskupi. Plašim se da bez pojačanja neću uspjeti da izvršim zadatak.

Sava me mrko pogleda, kao što je to znao, ali se zatim nasmija i reče s povjerenjem:

— Dobra četa može izvršiti svaki zadatak bolje od slabog bataljona. Daću ti nekoliko Banjana koji znaju teren i ništa više.

Znao sam da Savi ne vrijedi prigovarati. Skupio sam ostatak bataljona i objasnio im šta se od nas očekuje. Os-

talo nas je svega oko 40 odabranih boraca, skojevaca i članova Partije, pa sam znao da ih ne treba ubjedivati: izvršiće sve što je u ljudskoj moći.

Imali smo sreću: i naši vodiči bili su komunisti. Doveli su nas vješto do četničkih položaja. Četnici su još u toku dana zaposjeli sve kose pored puta kojim smo, po njihovom mišljenju, morali proći. I stvarno, da smo se pokušali probiti na uobičajen način sigurno bi nas razbili, takvu su prednost i nadmoć imali.

U najvećoj tišini, izuveni, prišli smo im na oko 200 metara. Tada sam borce podijelio na grupe i grupice, sa precizno određenim zadacima. Neke su grupe imale zadatak da se probiju u pozadinu četničkih položaja, a druge da se privuku do samih vatri i bez borbe razoružaju četnike. Najzanimljivije je bilo to što sam starješini svake grupe dodatak, po kratkom postupku, naziv ili komandanta bataljona, ili komandira čete, zavisno od zadatka koji je dobio. Tako je naša malena četa odjednom narašla na cijelu brigadu, što je, u stvari, i bilo normalno za jedan takav zadatak.

Najbližu vatru ostavio sam sebi i Jovanu Marjanoviću.

— Nas dvojica — rekao sam u šali — imamo protekiju: ja kao komandant, a Jovan kao invalid.

Poslije tih riječi svako je pošao na svoju stranu — hitro i nečujno, kao da se prebacivaju neke aveti.

Nas dvojica podosmo puzeći. Iznenadenje je sasvim uspjelo. Kraj vatre su sjedila četiri četnika. Nešto su pričali, da prikrate vrijeme. Malo smo ih posmatrali, a onda smo se neosjetno digli, s puškama »na gotovs« i ja tiho komandovah:

— Ruke u vis!

Četnici se zbunjeno pogledaše, ali su ustali bez riječi i digli ruke.

— Jovane, pokupi puške — naredih.

Jovan to učini spretno, dok četnici nisu još ni shvatili šta se dešava.

— Izvadi i baci zatvarače — rekoh, za svaku sigurnost.

Tek poslije tih riječi četnici su shvatili da smo samo nas dvojica, ali bilo je kasno da nešto preduzmu.

— Sjedite! — naredih strogo.

Sjeli smo zatim i nas dvojica, kao da smo došli prijateljima u goste.

— Pa, da zapalimo — predložih Jovanu — daj tog tvog duhana!

— Možda ova gospoda imaju bolji duhan — naminju Jovan. — Znaš, njih saveznici, Italijani, snabdijevaju. To ti je, brate, gospodski.

— Nema šta, uživaju — složih se.

Četnici, inače seljaci, još uvijek nisu dolazili sebi. Čudilo ih je naročito to što mi mirno sjedimo među njima, a svega nas je dvojica u toj tolikoj masi četnika.

Mi smo, razumije se, čekali da ostali drugovi stignu do svojih ciljeva. Bio sam pomalo i nervozan, ali sam vjerovao u uspjeh. Ubrzo, po čudnom komešanju, osjetih da su i mnogi drugi uradili isto kao i mi — bez povika, bez pučnja. U obrisima vatrica moglo bi se vidjeti prvo kako se dižu sjenke, nastalo bi malo komešanje, a onda bi se opet sve umirilo. I tako se to širilo od vatre do vatre, kao da su nekakvi đavoli počeli da izvode svoje kolo.

Dobro je, pomislih, prevarili smo ih, ali upravo tada dođe pucanj. Zatim i drugi, a onda vatra planu duž cijelog položaja, uz cestu, a po kosama nastade — uzbuna.

Četnici se, iznenadeni, počeše dozivati.

— Ko puca?!

— Šta je! Šta je, boga mu! — vikali su.

Ustao sam i iz svega glasa komandovao:

— Prekini vatru!

Začudo, četnici su odmah poslušali, vjerujući valjda da to komanduje neko njihov.

— Slušajte — produžih — ovdje su partizani. Otkoljeni ste. Zauzeli smo gotovo sve vaše položaje.

Četnike je to potpuno iznenadilo, ali za svaki slučaj se, odmah zatim, obratih i (toboznjim) partizanskim komandantima s naredbom da ne otvaraju vatru bez mog naređenja.

Nastao je tajac, a zatim ponovo dozivanje četnika. Njihov komandir glasno poče da doziva vođu grupe koju smo mi razoružali.

— Odazovi se! — naredih zarobljenom četniku.

— Ovdje sam! — odgovori čovjek, zbumjen.

— Šta je ovo večeras?! — pitao je komandir. — Ko puca i zbog čega?

- Odgovori — viknuh.
— Zar ne vidiš?! Partizani su svuda oko nas.
— Ima ih mnogo — rekoh.
— Ima ih mnogo — ponovi četnik, blenući.
— Prošle su čitave kolone — nastavih, prigušujući smijeh.
— Prošle su čitave kolone — četnik je govorio tako uvjerljivo, kao da je zaista vidio te kolone.
— Zašto nisi izvjestio? — zbumio se četnički komandir.
— Što nisi opalio metak?
— Nijesam mogao — razvlačio je četnik, uplašen sada dvostruko, zbog nas, a i zbog komandira. — Prišli su neosjetno i razoružali nas.
— Pa gdje su sada?! — vikao je razlučeni komandir.
— Evo ih pored mene. Sjede i griju se pored vatre.
Kod vatri koje su zauzeli naši borci bilo je tih, ali kod onih drugih, naročito udaljenih, otpočelo je opet ko-mešanje. Čule su se neke nerazumljive riječi i psovke, ali pučnjave nije bilo. Četnici nisu znali koliko nas ima, a nama je bilo jasno da je previše i ono što smo — postigli.

Poslije jednog sata, ili više, na položaj je stigao i glavni četnički komandant. Bio je to, kao što sam doznao od zarobljenih četnika, neki stariji čovjek i bivši crnogorski oficir. Među nama je, preko fronta, počeo zanimljiv i prilično dug razgovor. Bilo je to, u stvari, dovikivanje, iz svega glasa.

- Naredi povlačenje sa položaja, inače ćemo vas uništiti. Opkoljeni ste — povikah.
— Slabi ste vi da nas uništite — dođe odgovor, ali sam osjetio da glas nije siguran.
— Ne vjeruješ? — pitam.
— Ne vjerujem, nema vas šaka jada.
— E, slušaj, ako ne vjeruješ — viknuh i da bih mu dokazao kako su stvarno opkoljeni i koliko nas ima, počeh dozivati svoje »komandante« bataljona i četa. Poslije sva-ke izgovorene »titule« dolazio je kratak odgovor:
— Ja! Čekam naređenje!

Glasovi su stizali iz svih pravaca, od vatri pored kojih su se nalazili četnici, ali i iz mraka, pa čak i iz daleke pozadine, iza četničkih leđa.

Pošto sam završio »prozivku« — tu i sada mi se čini jedinstvenu i nezaboravnu »smotru«, naredih strogo:

— Spremite se za odlučni napad bombama.

— Razumijem, druže komandante — odgovarali su borci, što je u noćnoj tišini odjeknulo kao rafal.

— Vjeruješ li sad? — upitah.

Znao sam da nas slušaju svi četnici i da će uskoro početi njihovo povlačenje i bez naredbe.

Četnički komandant je jedno vrijeme čutao, predomisljao se, valjda, a onda čuh kako mi nevoljno dovikuje:

— Moram se konsultovati sa svojim savjetnicima.

— Samo se ti konsultuj — rekoh — nemam ništa protiv, ali nemoj duže od dva sata, toliko ću čekati, a više neću. Zapamti! Uništićemo vas sve do jednog, ne šalim se.

Četnički komandant nije ispunio riječ, nije se javio za dva sata, ali su moje naređenje počeli da izvršavaju sami četnici. Odmah poslije našeg razgovora počelo je osipanje. Tek mobilisani seljaci bježali su kućama, da sklone glave, jer su znali da se s partizanima nije šaliti.

U samu zoru stigla je i naša glavnina, sa drugom Savom. Bila je to prilično velika kolona i kad su je ugledali preostali četnici stadoše da se razilaze, bez ikakve komande i bez obaziranja na svoje komandire i komandante.

Jedanaestog juna 1942. godine napustili smo Krstac i počeli prilično dugačak marš prema Goliji, u pravcu Volujaka i Sutjeske. U Izgorima smo zatekli Centralnu bolnicu koju je trebalo evakuisati, pa nam je palo u dužnost da nosimo teške ranjenike. Noćili smo u selu Suha, kraj Sutjeske. Izjutra, 16. juna, produžili smo preko Tjentišta i Popovog mosta, ne sluteći da ćemo se za godinu dana opet naći na istom mjestu, ali pod neuporedivo težim uslovima. Ovaj put nam se, međutim, nije žurilo i poljem preko Tjentišta išli smo polako. Kolona se otegla u sunčanom i topлом danu, kao da mili. Odmah iza Tjentišta sreli smo jednog starijeg čovjeka. Vikao je i nešto rukama objašnjavao borcima, a zatim glasno upita:

— Ko vam je komandant?

— Ja sam, druže, komandant. Šta želite? — rekoh prilazeći.

— Što se polako krećete? Zar ne znaš šta mogu učiniti avioni, ako naiđu na ovakvoj čistini?

— Znam — priznadoh, nelagodno.

— Brisane prostore treba prelaziti što je moguće brže. Glupo je da nam ginu borci kada se ne mora.

— Tako je, druže — složih se i podoh prema koloni, začuden razgovorom sa čovjekom koji nije u sebi imao nimalo vojničkog izgleda, ali je govorio sasvim logičnim vojničkim jezikom.

— Znaš li ko je taj čića? — upitah Vasu Prlju, tada političkog komesara Druge čete.

— Zar ga ne znaš? — čudio se Prlja. — To ti je Moša Pijade.

Kad smo 17. jula stigli u blizinu sela Vrbnica bili su već na okupu svi bataljoni buduće Četvrte proleterske crnogorske brigade. Za komandanta je postavljen Peko Dapčević, a za komesara Mitar Bakić. Moj bataljon je opet bio — prvi. Jedino što se sada nije zvao udarni već proleterski. To nas je ime obradovalo. Od 22. decembra Prva proleterska je već prošla slavan put, ime joj se pro-nijelo širom zemlje, pa i dalje, i nama je bilo jasno da častan naziv proletera valja opravdati u borbi. To se na jedan poseban način pokazalo i dva dana kasnije, kad smo 19. jula, oko 15 časova, postrojili na jednoj livadi u blizini sela Ljubina. Očekivali smo Vrhovnog komandanata. Do tada smo samo slušali o drugu Titu. Borci su ga zamišljali svako na svoj način, ali vjerujem da u mom bataljonu niko nije imao tačnu predstavu kako taj čovjek stvarno izgleda, pa je naše uzbuđenje bilo razumljivo.

Kad se iz obližnjeg šumarka pojavila kolona ljudi na konjima, komandant je glasno komandovao:

— Mirno! Pozdrav!

Dok je Peko Dapčević pošao u susret Vrhovnom komandantu, da podnese raport, drug Tit je vješto sjahao s konja i odmijerenim vojničkim korakom počeo da se približava stroju brigade. Pošto je primio kratak i rječit report, Tito je došao na sred stroja i pozdravio:

— Smrt fašizmu!

Kao u jedan glas iz 1080 grla, koliko je tada brigada imala boraca, zagrmjelo je:

— Sloboda narodu!

Tito je bio čio i veseo, suncem opaljenog lica. Svojom pojavom i držanjem — pun muške snage koja je zra-

čila iz njega Tito je odmah prirastao za srca boraca, kao da ih je začarao svojom magičnom snagom.

— Mi smo uništavali neprijatelje — rekao je — razbijali njegove divizije, mi smo dali mnogo žrtava na polju otadžbinskog rata, ali nas neprijatelj nije uništilo, jer se narod ne može uništiti. Jugoslavija se ne da pobijediti, njen herojski narod čini je nepobjedivom.

Pošto je objasnio neke aktuelne, tekuće probleme, drug Tito je završio:

— Još jednom vas upozoravam na teške trenutke koji nas čekaju. Bez odijela smo i bez hrane. Ali pripremimo se da junački izdržimo.

Poslije zbora u brigadi se zaorila pjesma i povelo kolo. Drug Tito je sa štabom brigade jedno vrijeme posmatrao kolo, a zatim su sjeli na travu ispod jednog hrasta. Nije prošlo dugo kad je po mene došao kurir štaba brigade. Dok sam prilazio, sa izvjesnom strepnjom i značajeljan, čuo sam da Peko govori:

— Ovo je komandant našeg Prvog bataljona, inače bivši oficir, o kome sam ti već govorio.

Pozdrav i razgovor sa drugom Titom ispaо je prijateljski, kao da smo bili stari znanci. Čovjek se pred njim vrlo brzo otvarao. I u tim surovim uslovima rata Tito je u sebi imao nešto prisno, toplo, što je sagovornika odmah plijenilo.

Slijedeća četiri dana ostali smo na istom mjestu, uvježbavajući bataljone. Svakog dana po nekoliko sati imali smo vojnu nastavu. Provodili smo borbenu obuku, uvježbavajući korišćenje zaklona, nišanjenje, a uz to i malo egzercirali. Jednog jutra, poslije prijema raporta od komandira četa, komandovao sam »mirno«. Upravo tada jedna drugarica iz Treće čete poče rukom da popravlja čuperak kose koji joj je pao na čelo.

Vidi ljepotice, pomislio sam. Dotjeruje se. Pomalo i ljut što me ne sluša, prišao sam i glasno, pred čitavim bataljonom, izrekao opomenu:

— Drugarice, morala bi znati da se za vrijeme komande »mirno« kosa ne popravlja.

(Nisam tada ni slutio da će mi upravo ta »drugarica« mnogo kasnije postati supruga i da će imati i previše vremena i prilika za »revanš«).

Poslije nekoliko dana, i pored iscrpljenosti i gladi, krenuli smo u pohod, prema Kalinoviku i dalje, za Centralnu Bosnu. Bio je to početak velikog, istorijskog marša četiri proleterske brigade — Prve, Druge, Treće i Četvrte. Marš koji je unio paniku među neprijatelje — Nijemce, ustaše, četnike, Italijane i domobrane.

SMRT JE DOLAZILA IZ KUPRESA

Poslije neuspjelog napada na Bugojno produžili smo za Donje Vukovsko. Svuda oko nas pružao se užasan priзор. Bili smo zaprepašćeni. Prvi put smo naišli na popljenja sela, razvaline i zgarišta, i na veliki broj streljanih i poklanih ljudi. Ono malo preživjelih potražilo je spas u dubinama šume, gdje su, nastanjeni po pojatama i iskopanim zemunicama, provodili teške dane u zbjegu. Bili su to starci, starice i djeca, izgladnjeli, bez obuće i u ritama. Kad smo se pojavili, njihova lica je ozarila radost što vide, kako su govorili, svoju vojsku koja će ih zaštiti od ustaškog terora. Zvjerstva koja smo gledali na svakom koraku izazvala su strahovito ogorčenje boraca.

— Ustaše će to uskoro platiti — čulo se sa svih strana.

Smrt je narodu dolazila iz Kupresa, jednog od najzloglasnijih i najutvrđenijih ustaških uporišta.

Desetog augusta komandant brigade Peko Dapčević saopštio je odluku o napadu na Kupres. U njemu je tih dana bilo oko 1.500 pripadnika ustaške Crne legije, i priličan broj mještana iz okolnih sela, inače po zlu čuvenih ustaša. Neprijatelj je raspolagao sa baterijom brdskih topova i sa dva oklopna automobila. Sam Kupres bio je utvrđen a odbrana solidno organizovana. Po okolnim selima ustaše su imale jače predstraže.

U napadu su učestvovale tri naše brigade: Četvrta i Druga proleterska, Deseta hercegovačka i kao pojačanje jedan bataljon Treće sandžačke i devet četa Trećeg krajiskog odreda.

Na prilazima Kupresu dočekala nas je jaka i dobro organizovana vatrica: pučalo je i iz bunkera i utvrđenih kamenih kuća. Naš napad nije, međutim, počeo jedno-

vremeno, a ni kratka augustovska noć nije nam bila dobar saveznik. Pred zoru, pošto nismo uspjeli da iznenadimo neprijatelja, došlo je naređenje za povlačenje. Videći da odstupamo, ustaše su dijelom svojih snaga izvršile ispad, jer su vjerovale da smo nesposobni za dalju borbu. Jurnuli su uz divljačke povike i psovke.

— Sačekajte ih — naredio sam grupi boraca i mitraljeskom vodu — pustite neka vam pridu što bliže.

Borci su znalački izvršili zadatak.

Drugi napad na Kupres zakazan je za noć između 13. i 14. augusta. Našem bataljonu dodijeljen je težak zadatak: morali smo prvo da zauzmemmo Mali Stožer i da zajedno sa ostalim stignemo na grad.

Krenuli smo u prvi mrak. Bila je topla, ali neobično oblačna i tamna noć, bez mjesecine. Na čelu kolone zajedno sa patrolom išao je vodič, seljak iz okoline Kupresa koji je odlično poznavao teren. Pa ipak meni se brzo učinilo da nešto nije u redu. Zaustavio sam bataljon i utvrdio da je vodič u pomrčini, gustoj kao tjesto, zalučao i potpuno izgubio orijentaciju. Opet mi je, uz najveću pažnju, pomogla karta i busola. Svakih pedesetak metara zaustavljao sam se i, gledajući na kartu, busolom odredivao pravac kretanja. Nisam baš bio mnogo siguran u svoju tačnost, ali računao sam da smo negdje u blizini, kad mi ustaše same pomogoše: kroz tišinu do nas su dopirali glasovi njihove pjesme, iz koje smo lako razabrali riječi da »partizana nema više«.

Pao mi je teret sa srca.

E sad ćemo, pomislio sam, odgovoriti na vašu pjesmu: vidjećete na vlastitoj koži ima li partizana.

Naredio sam da se borci razviju u strijelce i što je moguće tiše izvrši podilaženje prema mjestu odakle se čula pjesma.

— Bez mog naređenja vatra se ne smije otvarati — precizirao sam.

Približavali smo se oprezno, metar po metar ka vrhu Malog Stožera. Ustaše su odjednom otvorile paljbu — ne znam da li zbog toga što su nas osjetile, ili iz straha, što su inače često činili.

Nastavili smo da im se približavamo bez glasa. Ustaška vatra nije bila precizna, ali su nam ipak ranili jednog borca. Bio je to Čedomir Batizić. Kad sam stigao do

njega previjao se u mukama. Lice mu je bilo zgrčeno od bola i orošeno znojem, ali pogled mu je bio bistar. Tiho sam mu rekao:

— Druže, izdrži. Nemoj slučajno da jaukneš, jer ćeš nas otkriti prije juriša.

Batizić se umiri i kao da se nasmiješi:

— Neću, druže komandante... Budite sigurni da neću.

Pošao sam naprijed i ubrzo komandovao juriš. Bombaši su izvršili odlično zadatku i za svega nekoliko minuta Mali Stožer bio je u našim rukama. Na poprištu je ostalo desetak mrtvih i ranjenih ustaša, dok su se ostali rasturali po šumi, bježeći u pravcu Bugojna. Ali nije bilo vremena da ih gonimo: moralo se naprijed, na Kupres.

— Borac Čedomir Batić je izdahnuo, ali nije jauknuo — raportirao mi je komandir njegove čete, Stojan Zugić.

Hitno smo pošli prema Kupresu. Uz put sam pozvao puškomitralsca Đuru Petrovića. Želio sam da mu skrenem pažnju da više ne istrčava ispred boraca za vrijeme borbe. Još nisam ni zaustio, a on reče:

— Druže komandante, evo ti hljeba.

— Odakle ti taj hljeb, Đuro? — začudio sam se.

— Našao sam ga u rovu, u rancu jednog ustaše.

— A kad si prije uskočio u rov?

— Sa bombašima ...

— Šta će puškomitralsac sa bombašima?! Jesam li ti govorio da ne istrčavaš — rekoh povišenim glasom, ljut.

Đuro samo pognu glavu: shvatio je zbog čega sam ga zvao. Volio sam tog borca neobične hrabrosti i zato nastavih sa prijekorom:

— Ti znaš da puškomitralsac treba iz pozadine da štiti borce, a ne da trči ispred bombaša.

— Znam, ali tada ne mogu da izdržim. Živ bih iskočio iz kože da ostanem na mjestu. Pomiclom na poginule drugove ili na moje sinove, možda su ih ovi zlikovci zaklali.

Đuro je rođen u selu Građanima, u okolini Cetinja. Bio je zidarski radnik. Kad je buknuo ustanički, Đuro je kao član KPJ među prvim uzeo pušku. Prilikom našeg povlačenja poveo je sa sobom ženu i dva sinčića. Đuro

je išao naprijed, s puškomitraljezom u jednoj ruci, a djetetom u drugoj, a iza njega žena, držeći u naručju drugo dijete. Žena i djeca ostali su u okolini Sutjeske, sa Petom crnogorskom brigadom i Đuro o njima više ništa nije znao.

— Obećavam ti, druže komandante, da više neću istračavati — reče pošto je vidio da se istinski ljudim.

Kad smo bili na domak Kupresa, iznenada je grobnu tišinu prekinula uraganska vatra iz puškomitraljeza, minobacača i topova. Sa svih strana, kao grad, padala su zrna i parčad granata. Ustaše, utvrđene u rovovima i bunkerima, zasipale su nas olovom. Ovog puta neprijatelj je očekivao napad, još bolje se utvrdio i napravio precizan plan vatre za dejstvo noću.

Ključalo je kao u kazanu. Zaustaviti se na tom mjestu, na čistini, značilo je iskopati sam sebi grob. Zato sam naredio da se borci razviju u strijelce i što prije dokopaju prvih kuća. Nešto kasnije, dok smo jurišali prema gradu, poginuo je moj omiljeni kurir Stevo Lubarda, dječak koji je zajedno sa mnom prešao sve staze i bogaze od prvih ustaničkih dana. Bio mi je više nego kurir — vezala me za njega neka divna ljudska toplina koju je nosio u sebi i nevjerovatna predanost kad se radilo o izvršavanju zadatka. I kasnije sam imao dobrih i požrtvovanih kurira, ali nikada takvog. Iako dječak, sav se bio predao borbi. A prema meni je gajio i neku posebnu ljubav. Kad bismo nas dvojica isli uz neko brdo najednom bi mali Stevo potrčao naprijed, kao da je želio da nešto ugrabi na vrhu brda.

— Što trčiš — pitao bih ga.

— Eto, druže komandante. Ništa. Ja sam brži, pa idem naprijed. Hoću da se odmorim gore, dok vi stignete.

U stvari, mali Stevo je žurio naprijed da bi me zaštito, ako bi se gore, na brdu, pojavila kakva opasnost. Sto bi sam pri tome poginuo to ga ni najmanje nije zanimalo.

Smrt malog Steve Lubarde, mog zemljaka, iz sela Ljubotinje, teško sam primio, pogotovo što su u toku posljednjih borbi poginula još dva njegova rođaka: Ilija Lubarda, pravnik, predsjednik suda pri štabu Odreda, i Božo Lubarda, komesar čete. Nešto kasnije podiegla je ranama i Marija Lubarda, takođe rođaka malog Steve.

U bijesu što nam ginu drugovi dokopali smo se prvih zgrada, a onda je počeo krvavi obračun. Borba se vodila za svaku kuću. Sa svih strana odjekivale su eksplozije bombi, štektanje mitraljeza i vriska preplašenih žena i djece, skrivenih po kućama. Jednu zgradu ustaše su namjerno zapalile tako da im je svjetlost ove buktinje omogućavala da nas preciznije tuku artiljerijom i minobacačima. Avetinjska svjetlost obasjavala je užasne prizore — ginuli su ljudi, ali i zavezani konji i volovi oko kuća, izmiješali se glasovi ljudi i zavijanje preplašene stoke.

Pripremao sam se da pretrčim preko ulice kad mi pride komandir čete:

— Nemoj sada prelaziti. Tamo naprijed, jedno pedesetak metara pogibe, nasred ulice, puškomitraljezac Đuro Petrović.

Pogledao sam naprijed, ožalošćen kao malo kada. I ovog puta Đuro Petrović bio je ispred svih. Poginuo je zajedno sa svojim pomoćnikom Petrom Lubardom.

Doznao sam da su Đurine posljednje riječi bile:

— Živjela komunistička ...

Rafal ga je presjekao.

Istrčao je toliko naprijed da više niko nije mogao prići njegovom mitraljezu.

Nije me poslušao, rekoh pun bola, ali i divljenja za junaka.

(Neposredno poslije borbe na Kupresu Đuro Petrović je proglašen za narodnog heroja).

Još dok sam bio pod mučnim utiskom pogibije ovog odličnog borca nekako sam se udaljio i ostao sam. Ni sam to ni primijetio, ali me trgoše neki koraci iza mojih leđa:

— Ko je to? — upitah.

— Metlo — odgovori čovjek.

Znaci raspoznavanja za tu noć bili su: »Metlo« — »Šolaja«. To su bila prezimena dvojice komandanata bataljona Krajiške brigade — Dušana Metlića i Sime Šolaje (obojica su te nesrećne noći poginula u borbama za Kupres).

— Prodi — rekoh ne okrećući se.

Koraci su stigli do samih mojih leđa i kad sam se instinkтивno okrenuo vidio sam pred sobom — ustašu. Cijev njegove puške gotovo mi je dodirivala grudi.

U desnoj, opuštenoj ruci držao sam pušku. Revolver mi je bio za pojasm. Samo lijevu ruku imao sam slobodnu.

Jedan trenutak gledali smo se u oči.

U magnovenju sam podigao lijevu ruku, ščepao cijev puške i odgurnuo je od sebe.

Ustaša je vukao pušku objema rukama, želeći da je oslobodi, a ja sam je držao samo lijevom rukom. Onda sam podigao desnu ruku nastojeći da se pomognem puškom. Tada, vjerovatno bojeći se da ne pucam u njega, ili da ga ne udarim kundakom, ustaša je pustio svoju pušku i počeo da bježi. Nestao je u mraku iza prvog ugla.

Naše gušanje čuli su neki drugovi i dotrčali da mi pomognu, ali ustaše već nije bilo, prekrio ga je mrak. Sa tim drugovima sam pošao iza ugla i malo zatim jedan borac reče:

— Evo ga, pasji sin, dršće sav skriven iza drvljanika.

Docnije sam doznao da se te noći i borac Blažo Lešković na sličan način uhvatio u koštač sa ustašom. Ustaša je bio fizički jači, i kad su pali na zemlju on se našao odozgo. Tada je pritrčao jedan naš borac, ali nije smio da puca da ne bi ubio druga. Morao je dugo da oprčava oko njih dok je ugrabio pogodan trenutak.

Osim bunkera najveću teškoću zadavala su nam oklopna kola koja su nas, krećući se ulicom, tukla iz mitraljeza.

— Daj mi, druže komandante, tvoju ručnu bombu — zamoli me jednog trenutka borac Petar Vojvodić.

— Šta će ti, Petre? — upitah.

— Idem da uništим ono čudovište tamo. Vratiliću ti drugu bombu... još ove noći.

Dao sam mu savjet kako da pride tanketi i Petra nestade. No, trenutak zatim čula se eksplozija.

— Udesio sam je — vrati se Petar, veseo — jedno oko sam joj izvadio, a na drugo može samo da škilji.

Tanketa je tako ostala na sred ulice, nijema. Uskoro je Petar ispunio i drugo obećanje: donio mi je bombu koju je skinuo sa ubijenog ustaše.

Ulična borba se nastavljala sa nesmanjenom žestinom, a onda se javio naš najveći neprijatelj — zora. Kratka augustovska noć i ovog nam puta nije dozvolila da zlikovce dokrajčimo u njihovoј jazbini. Dan se nije smio dočekati u gradu. Neprijatelj je bio brojno nadmoćniji i mi bismo danju postali odlična meta njegovoј artiljeriji i minobacačima.

Tako se završio i drugi napad na Kupres. Gubici su bili teški. Samo iz Četvrte brigade imali smo 50 mrtvih i 28 ranjenih drugova i drugarica. Ali zvijer je u sred svoje jazbine udarena i to je dobro zapamtila. Otada ustaše se više nisu usuđivale da iz Kupresa prave »izlete« i da po okolnim selima ubijaju i pljačkaju stanovništvo. Ostali su u svom utvrđenom skloništu i tu sačekali — smrt.

SPLAVAR RADE

Koncem marta 1943. godine Druga dalmatinska brigada našla se, neočekivano, pred jednom od svojih najtežih prepreka — Drinom. Trebalo je, prvo, da je pređemo mostom u mjestu Brod južno od Foče. Ali most je već bio — srušen.

Našli smo se, tako, pred velikom vodenom preprekom. Rijeka je prijeteći bučala, a nismo imali nikakvih sredstava da bismo je savladali.

— Rijetko je pamtimo takvu — sumnjičavo su i gotovo ustrašeno odmahivali glavom seljaci iz okoline.

Drina je nosila ogromna stabla i balvane, valjala kamenje i sve što joj je stajalo na putu.

— Kako je preći? — pitao sam se u čudu.

Na to pitanje niko nije znao da odgovori, pogotovo što na našoj obali nije bilo splavova i čamaca. A kako i od čega da ih čovjek napravi? Niko od boraca i starješina u brigadi nije znao taj posao. Čamce smo mogli napraviti, jer smo imali primoraca, ali nismo znali da li će takvi čamci, sklesani na brzinu, moći uopšte da se održe na onoj vodenoj stihiji. O neprijatelju koji je branio desnu obalu Drine nismo se mnogo brinuli, jer nam je osnovni problem bio kako preći rijeku.

I dok smo o svemu tome razmišljali, kružeći pored rijeke, 29. marta stiglo je iz divizije novo naređenje da se Drina forsira po svaku cijenu. Rečeno je čak da je to naredba Vrhovnog štaba.

Lijevo i desno od nas Drinu su u isto vrijeme morale da predu Druga proleterska i Treća sandžačka. Pošto se više nije smjelo čekati ni razmišljati, naredno sam da se prikupi građa i naprave dva čamca.

Među borcima smo lako pronašli one koji su ranije pravili čamce. Jedni su prikupljali građu, drugi pravili spojnice, treći prikupljali alat — sve pod vatrom neprijatelja sa desne obale.

Morali smo čak srušiti dvije napuštene kuće blizu obale da bismo došli do dasaka i eksera. Radilo se i dan i noć. Poslije dva dana prvi čamac je bio gotov. Bila je to u stvari, dosta primitivna sandolina. Iako smo znali da nam takva vrsta čamca ne može poslužiti za forsiranje Drine, ipak smo se odlučili da njime pokušamo prebaciti uže na desnu obalu. Smatrali smo da bi nam uže veoma koristilo za organizovanje neke vrste skelskog prelaza. Skinuli smo svu užad sa samara naših tovarnih konja i spojili ih u jedno, da bismo tako dosegli do suprotne obale.

Padom mraka spustili smo čamac u vodu, a jedan kraj užeta čvrsto privezali za stablo na našoj obali. U čamac su ušla dva najbolja veslača u brigadi. Sve naše misli bile su tog trenutka skoncentrisane na jedno: da li će čamac izdržati? Šta će biti ako se u mraku sudari s nekim ogromnim balvanom koje je Drina neprekidno valjala.

Hrabri borci su zaveslali i čamac se otisnuo. Ubrzo smo ih izgubili iz vida, a odmah zatim osjetili da se uže zateže. Shvatili smo šta se događa i svom snagom povukli uže. Uskoro su se pojavila naša dva veslača čvrsto se držeći za uže. Izvukli su se na obalu zahvaljujući užetu. Rekli su nam da se čamac u početku normalno ponašao, međutim čim su odmakli dvadesetak metara od obale zahvatila ih je matica i ogromni talasi. Za Drinu je ovakav čamac bio samo igračka. Veslači su bili nemoćni i čamac se prevrnuo.

Šta da preduzmemo dalje, mislio sam zabrinut.

Svakodnevno sam osmatrao neprijatelja na desnoj obali i nastojao da procijenim njegovu jačinu, naoružanje i sistem odbrane. Ispred nas se nalazilo četiri do pet stotina četnika, dok su Italijani bili u Foči i u neposrednoj okolini. Preko noći četnici su se spuštali u rovove neposredno uz desnu obalu, a u zoru bi se povlačili na okolne kose. Glavnina četnika bila je smještena po selima Podlukama, Bunovima i Kundacima.

Prvih dana aprila u brigadu je stigao Vladimir Smirnov sa dijelom Pionirske čete Vrhovnog štaba. Imao je zadatku da nam pomogne u pravljenju plovnih sredstava za forsiranje rijeke. Ispričali smo mu kako smo prošli sa čamcem i iznijeli mišljenje da mi ne možemo napraviti čamac koji će se na takvoj rijeci održati.

U okolnim selima nije bilo ni jednog čovjeka koji se bavio splavarenjem.

Ipak smo počeli sa gradnjom splava, onako kako smo ga zamišljali. Opće smo rušili kuće i prinosili grede, daske, eksere i spojnice. Pravili smo ga u neposrednoj blizini obale — prvo na zemlji, a zatim ga spuštali u vodu. Međutim od samog početka pravili smo ga pogrešno — u vidu izduženog trougla. Računalo se da će splav svojim šiljkom dobro sjeći talase Drine, a desilo se obrnuto.

Splav se raspao kao i čamac.

Neko je predložio da pronađemo dva najbolja plivača u brigadi, koji bi pokušali da preplivaju Drinu i prebacu uže na drugu obalu. Pretpostavljali smo da bi se pomoću konopca naš splav mogao kretati. Javili su se dobrovoljci. Odabrali smo dva najbolja. Za svaki slučaj naredio sam da im konopac vežu preko prsiju, kako bi ga mogli lakše vući za sobom, a u slučaju da ne uspiju, drugovi će ih izvući. Pokušao je prvo jedan borac a zatim drugi, ali bez uspjeha. Da nisu na sreću bili zavezani, ni jedan se ne bi izvukao.

Drina se ne može preplivati, zaključili smo svi.

Pred veče četvrtog aprila u štab brigade stigao je Jovo Vukotić, načelnik štaba divizije. Obilazio je Treću sandžačku brigadu i od njih saznao da se u selu Mješaji nalazi seljak koji je gotovo čitav svoj život proveo splavareći na Drini. Brzo sam poslao da tog seljaka, kako znaju, dovedu u brigadu.

Splavar Rade bio je veoma čestit i pošten čovjek i uživao je veliki ugled u svom selu. Splavarenje mu je bilo gotovo jedini izvor prihoda za izdržavanje mnogobrojne porodice. Imao je petoro djece. Od dolaska okupatora nije splavario i živio je obrađujući nešto malo zemlje. Nije ga trebalo mnogo moliti da nam pomogne. Rekao nam je da, ako mu budemo pripremili sve što je potrebno, splav može biti gotov za jednu noć.

— Garantujem da ćemo preći — reče mirno, kao čovjek koji zna svoj posao.

— Ne obazirite se, drugovi, na Drinu, moj splav će je sigurno preći, poznamo se mi dobro.

Tokom noći poslao sam jedan bataljon sa svim konjima brigade u brdo Tisovac da dovuku balvane. Dužinu i debljinu balvana odredivao je Rade. Drugi borci su pravili istovremeno spojnice i eksere za povezivanje. Rade je odredio i najbolje mjesto za pravljenje splava i za prevoz na suprotnu obalu. Izabrao je prelaz u neposrednoj blizini sela Mješaja.

Čitavu noć borci su vukli balvane i dovlačili ih uza samu obalu. Do zore smo imali dovoljno balvana za jedan splav, a za drugi je trebalo dovući slijedeće noći.

Stab brigade je donio odluku da početak forsiranja bude šestog aprila 1943. godine u šest časova izjutra. Možda će izgledati čudno zbog čega smo početak forsiranja odredili baš u to vrijeme? Odgovor je prilično kratak. Željeli smo da iznenadimo neprijatelja. Do tada su naši napadi redovno započinjali noću. Pa i Neretvu smo forsirali u toku noći.

Cetnici su zbog toga bili ubijedeni da ćemo rijeku forsirati isključivo noću, pa bi tokom noći posijedali pripremljene rovove na samoj obali. Čim bi svanulo, a svitalo je oko pet časova i 30 minuta, oni bi se u grupicama povlačili prema selima i kosama iznad Drine. Otkada smo izbili na Drinu to se svakodnevno ponavljalo. Dakle, bili smo gotovo potpuno sigurni da će se tako desiti i šestog aprila.

U prilog našoj odluci išlo je i to što je jutarnja magla svakodnevno pokrivala korito Drine. Dizala se tek između devet i deset časova. Prema tome, računali smo da ćemo imati gustu maglu najmanje tri sata i da se može

desiti, ako budemo pravilno radili, da nas za čitavo to vrijejeme neprijatelj i ne otkrije.

Preduzeli smo, međutim, i neke posebne mjere. U toku dvije noći, četvrtog i petog aprila, postavili smo duž obale, na svakih 50 metara, manje grupe boraca. Svaki je imao po jednu dasku i čekić, ili kakvu gvozdenu polugu.

— Lupajte čitavu noć — naredio sam.

Tako je padom mraka odjeknula strahovita lupa na čitavom sektoru naše brigade.

Četnici su se sjurili na samu obalu. Čitavu noć su tukli mjesa odakle se čula buka. Počeli su čak i da nas dovikuju:

— Hoj, hej, partizani, šta to radite?

— Jeste li ludi?

— Zar preko ovakve Drine?

— Hodite, čekamo vas!

Ali kako izjutra, petog aprila, nisu na obali nikoga osmotrili, jer su se naši borci u svanuće povukli, zaključili su da nam je bio cilj da ih čitavu noć držimo budne, i to na samoj obali, kako bismo ih što više iznurili.

Kada se slijedeće noći ponovila lupnjava, manje ih je sišlo na obalu i manje su pucali. Istina, i te su noći s vremena na vrijeme otvarali vatru po mjestima odakle se čulo lupanje.

Na jednom od tih mjesa, kod sela Mješaja, splavar Radc i borci Drugog bataljona pravili su splav. Balvani su dovlačeni na vodu i povezivani. U tom radu poginuo je jedan borac. Pogoden je puščanim metkom sa suprotne obale, ali se posao ni za trenutak nije obustavio.

Pred samu zoru splav je bio gotov.

Splav je mogao ponijeti samo šest naoružanih boraca, dva veslača i kormilara. Dakle, ukupno devet ljudi.

Eto, s tim sićušnim splavom, trebalo je forsirati nabujalu i opaku Drinu.

Tokom noći Drugi bataljon se prikupio u neposrednoj blizini mjesa za prelaz.

— Puškomitralske trojke su formirane — raportirao mi je komandant bataljona.

Čim je svanulo pala je gusta magla i četnici su se, psujući i nas i našu lupnjavu, povukli sa obale.

Tačno u šest časova, šestog aprila 1943. godine, prvih šest boraca, sa dva puškomitraljeza, stali su na splav. Dva borca-veslača prihvatali su se svojih vesala, a sigurna ruka splavara Rade čvrsto je stegla kormilo.

Splav se otisnuo i ubrzo izgubio iz vida ostalih boraca na našoj obali.

U početku su se još čuli zaveslaji ali je i njih svojom hukom Drina zagušila.

— Da li ćemo uspjeti? — pitali smo se. Šta će biti ako su se četnici prikupili na drugoj obali? Da li će splav izdržati i koliko mu vremena treba za odlazak i povratak?

Prošlo je desetak minuta otkako su se borci otisnuli, a sa rijeke, sa suprotne obale, ništa se nije čulo.

Tek poslije punih 20 minuta splav je sa veslačima i splavarom stigao na mjesto odakle je i pošao.

Šest naših boraca već je bilo na suprotnoj obali. Na pomolu je bio još jedan veliki uspjeh naše brigade.

Prebacivanje se međutim nije moglo ubrzati jer je snažna Drina veoma mnogo zanosila splav nizvodno. Da bi se ponovo vratili na isto mjesto, borci su isto toliko morali vući splav uzvodno, na suprotnoj obali. A to je značilo da ćemo pod najpovoljnijim uslovima svakog sata imati na desnoj obali po 18 boraca. To je, svakako, bilo veoma malo, ali je, s obzirom na naoružanje koje su borci nosili, to postajala prilično jaka vatrena snaga.

Tek oko 10 časova magla se počela naglo dizati. Četnici su uočili splav i sa prilične udaljenosti otvorili vatru. Manje grupice su se uputile prema obali, kako bi one moguće daljnje prebacivanje.

U tim trenucima mi smo na desnoj obali imali preko 60 boraca, raspoređenih na samoj obali i na kosama duboko u četničkom rasporedu. Kao po komandi svi su otvorili vatru. I oruđa sa naše obale otvorila su vatru.

Dolina Drine je odjednom zaječala. Naš top, minobacači i teški mitraljezi tukli su preciznom vatrom svoje ciljeve. Četnici su bili potpuno iznenadeni i nisu se mogli srediti. Po grupicama su tumarali, čas u jednom, čas u drugom praveu. Izgledalo je da su ih najviše zbumili naši puškomitraljesci koji su tukli sa raznih strana, na desnoj obali. Ubrzo su i četnici koji su bili pošli prema obali počeli da odstupaju.

Nije dugo potrajalo a sa Crnog Vrha se oglasila italijanska baterija. Dobro su bili osmotrili mjesto prelaza i splav, i artiljerijske granate su počele eksplodirati po obali i u samoj rijeci oko splava.

Međutim, prebacivanje se nastavljalo na isti način i istom brzinom kao i dotada. Na splavu je bilo nekoliko ranjenih, među kojima i splavar Rade. Ali taj neobičan čovjek i junak rekao bih, iako je bio lakše ranjen u nogu, nije odlazio sa splava. Bez njega bi nam bilo veoma teško. On je jedini poznavao Drinu i njene hirove. Začudjuće vješto vodio je splav s jedne na drugu obalu.

Naši su borci na desnoj obali ubrzo rastjerali četnike, koji su se u priličnom neredu povukli prema Italijanima na Crnom vrhu i Šćepan Polju, tako da je mjesto prelaza tukla samo italijanska artiljerija.

Oko 12 časova, kada su se počeli prebacivati borci Prvog bataljona, stigao sam i ja na splav. Kratko sam razgovarao sa splavarom o njegovoj rani.

— Kako je, junače? — upitao sam — boli li rana?

— Malo.

— Možeš li izdržati?

— Izdržaće, vala, bar tebe da prebacim. Onda ću se malo odmoriti.

Rade se nije plašio smrti. Iskreno je pomogao našim borcima. Bio je ubijeden u pravednost partizanske borbe i učinio je sve da nam pomogne. Bio je zaista pravo oličenje hrabrosti našeg naroda, njegove neustrašivosti. (Kada sam u septembru iste godine ponovno prolazio kroz Foču sa Četvrtom crnogorskog brigadom, zainteresovao sam se za našeg dragog saborca splavara Radu i poslao jednu patrolu po njega. Međutim, Rada više nije bilo. Seljaci su nam rekli da su tokom pete neprijateljske ofanzive u njihovo selo naišli četnici i da su poveli Radu i zaklali ga. Tako je završio ovaj divni i hrabri rodoljub sa obale Drine).

Tek kada sam prešao na desnu obalu Drine poslao sam izvještaj štabu divizije.

Izvještaj je bio sasvim kratak.

Neprijatelj je imao priličan broj mrtvih. Zarobili smo 15 četnika. Mi smo imali četiri mrtva i šest ranjenih.

Sedmog aprila prije podne u štab brigade stigli su komandant i komesar divizije, a s njima i štab Druge

proleterske. Ljubili su nas i čestitali brigadi na izvršenom zadatku. Rekli su nam da će predložiti Vrhovnom štabu da se naša brigada pohvali. Sjetio sam se tada i zanimljivih znakova za raspoznavanje koji su nam dali nekoliko dana ranije. Jednog dana znaci su bili »Drina« — »Prepreka« a slijedećeg: »Prelaz« — »Pohvala«.

Već sutradan stigla je brigadi i pohvala druga Tita: »U ime Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije izražavam priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima Druge dalmatinske brigade, Druge divizije, za odlično izvršenu zadaću prilikom organiziranja prebacivanja preko Drine.

Tu ste se, sinovi Dalmacije, pokazali kao dostojni potomci vaših slavnih predaka, slobodarskih sinova plavog Jadrana«.

Bili smo ponosni.